

Weiss János

A MEGSZERVEZETT LÁZADÁS

„A hatvanas években nyár felé / tetőzött az ifjúsági probléma. / Emlékszem, nap mint nap, hajóval / átmentünk Almádiból Siófokra. // Ó a régi, régi Balaton, régi nyarakon, / bár nem volt vitorlás hajónk. / Ó a régi, régi teraszon ültünk nyarakon, / úgy néztünk végig a tavon” (Bereményi 2008: 172). Ezt a dalt sokáig úgy értettem, mint a magyar ifjúság önironikus semmittevésének bemutatását, miközben a nyugati ifjúság *valóban* elementáris támadást intézett a társadalmi-politikai rend ellen. Csak Horváth Sándor könyvét (2009) olvasva jöttem rá arra, hogy ez a dal valószínűleg egészen mást jelent. Az „ifjúsági probléma” ugyanis nem a diáklázadásokat jelenti (sőt semmiféle asszociatív kapcsolata sincs a nyugati mozgalmakkal), hanem a kor hivatalos szóhasználata volt; miközben az ifjúság persze semmit, de az *égyvilágon* semmit sem tett, hajóval átkelt a Balatonon, egy teraszról nézett végig a tavon stb. Az alábbiakban Horváth Sándor könyvét e dalhoz írott hosszú lábjegyzetként fogom értelmezni.

„Ez a könyv – írja a szerző – egy Kádár kori mindennapi történet megalkotásának folyamatáról és az ebben résztvevőkről szól” (i. m.). Hajlamosak lehetnénk arra, hogy könyvedén átugorjunk a könyvnek ezen a nyitó mondatán. Horváth Sándor egy évvel korábban kiadott egy könyvet, *Mindennapok Rákosi és Kádár korában* címmel, melynek előszavában Gyáni Gábor a következőképpen jellemezte a vállalkozás egészét: „Egy új, fiatal történésznezmedék jelenti be igényét az éppen elvesztett múlt, a sokunk számára még személyes emlékezeti jelentőséggel bíró szocialista korszak történeti ábrázolására és értelmezésére. Ha másként közelítenek ehhez a múlthoz, mint ahogy a történészekről korábban megszokhattuk, annak sajátos élethelyzetük éppúgy oka lehet, mint másféle történetírói műveltségük, valamint az utólagos tapasztalati horizontként meghatározni szokott állapot” (Gyáni 2008: 11). És aztán következik a mindennapi élet különböző szegmenseinek bemutatása a vendéglátástól a divaton át az üdülésig és a lakáshelyzetig. Ebben a kötetben szerepel Horváth *„Erika és az Óriáskerék. Ifjúsági lázadás és új társadalmi identitások létrehozása az 1960-as években”* (i. m.: 321–353) című dolgozata. Ez a dolgozat a következő mondatlal kezdődik: „A társadalmi identitások és csoportok nem önmagukban is létező jelenségek, hanem azok létrejöttét nagymértékben meghatározza a róluk folytatott közbeszéd” (i. m.: 321). Ez a mondat két felvezető bekezdés után az új könyv Előszavában is megjelenik, majd az első fejezet kapja a következő címet: *„Erika és az Óriáskerék: A felvonulás nézőpontjai”* (Horváth 2009: 19). Tulajdonképpen egy érzékeny elmozdulásra figyelhetünk fel: az „ifjúsági lázadás” eltűnik, amit talán úgy kell értenünk, hogy *nemcsak* az identitások, hanem a lázadás maga is közbeszéd (a diskurzus) konstitutuma. Így érhetjük tetten a két könyv alapvető különbségét: a köznapiság nem a társadalomtörténet kívülről leírható mélyrétege, hanem egy uralkodó diskurzus által megkonstruált realitás. Eszerint a Kádár-rendszer diskurzusa teremtette meg az ifjúság identitását, mégpedig azzal, hogy

bizonyos csoportokat és a hozzájuk tartozó akciókat megkonstruálta. Erre látszik utalni a nem egészen sikerült „Kádár gyermekei” cím; igazából persze a *Kádár-rendszer*¹ gyermekeiről van szó.

(I. A történet) A könyvnek alapvetően két szintje van, amelyek elég élesen szétválnak: van egy személyes szintje, és van egy társadalmi mechanizmusokra (diskurzusokra) koncentráló szintje. Ezt úgyis megfogalmazhatjuk, hogy egy történetírói és egy szociológiai szintje. Adott egy történet, amely személyekről szól, akiknek életét a hatvanas évek végétől napjainkig nyomon kísérhetjük. „A történet a Szabadság téren kezdődött, amikor 1969. július 8-án alkonyatkor a térre szírenázó rendőrautók érkeztek” (Horváth 2009: 10). Érdemes felfigyelnünk rá, hogy ez a történet tulajdonképpen nem az elején kezdődik. Néhány oldallal később a történet egy egészen más narráció szerint jelenik meg. Eszerint július 8-án a budapesti Ifjúsági Parkban egy jelentős eseményre került *volna* sor. A fiatalok a már akkor legendás Radics Béla gitáros, és első együttese, a Sakk-Matt fellépésére készültek. Az együttes az akkori idők legprogresszívebb blues- és rockzenéjét játszotta, Jimi Hendrix- és Cream-dalokat. A zenekar a kor üldözött együttesei közé tartozott, de éppen a szóban forgó hónapban a *Magyar Ifjúság* fényképet közölt az együttesről. Mindenesetre a koncert egy erős lehűlés miatt elmaradt. „Kacska, aki meghatározó személyiségnek számított [...], arra biztatta a többieket, hogy menjenek be kirándulni a városba” (i. m.: 36). De nem volt előre meghatározott úti céljuk. „Hogy útközben legyen idejük eldönteni, kettes sorban elindultak a hatvanas évekbeli modernizációt is jelképező, öt éve átadott Erzsébet híd irányában hippisétára. A fogalomról egy – [...] »koránál jóval fejlettebbnek tűnő« – tizenöt éves svéd lánytól hallottak” (i. m.). Útközben jött az ötlet, hogy vonuljanak a Bazilikához, hogy ott egy beatmise keretében megemlékezzenek a néhány napja elhunyt Brian Jonesról.² A Bazilika ajtaja azonban zárva volt, így egy rövid pihenő után a Bazilika lépcsőin, a menet elindult a Szabadság tér felé. – A történet legfontosabb szereplői szép lassan arcukat kapnak: Kacska, Indián, Nagy Kennedy, Szerzetes, Pressel, Szőke Lord, Barna Lord, Hobó stb. stb. Mindannyian késő kamaszkorukat élő fiatalok, akik éppen most válnak le a szülői háttérről. Erik Erikson szerint az adolescenszben az identitás kérdése áll a fejlődésdinamika középpontjában. „Identitással rendelkezni azt jelenti, hogy tudjuk, hogy kik vagyunk,

1 Véleményem szerint szerencsésebb lenne, ha az 1956 és 1989 közötti időszakot nem a korszak politikai vezéréiről neveznénk el, főleg ha ezt nem egy olyan mű tenné, amely a társadalmi mechanizmusoknak, a közbeszédnek vagy a diskurzusoknak tulajdonít elsődleges jelentőséget.

2 „A Rolling Stones szőke gitárosát néhány nappal korábban úszómedencéjébe fulladva találták meg, vérében nagy mennyiségű alkohollal és kábítószerrel. Rajongói rögtön gyilkosságra kezdtek gyanakodni, és világszerte gyászmiséket szerveztek a tiszteletére [...]” (i. m.: 37).

honnan jövünk és hová megyünk. Mint ilyen, egyfajta biografikus kontinuitásra épül, amely átfogja a múltat, a jelent és a jövőt” (Heinz 2003: 158). Azt lehetne mondani, hogy az ifjúság identitása tulajdonképpen az identitás *keresésében* áll; Erikson ezért azt állítja, hogy az ifjúságnak *ki kell* próbálnia a különböző identitásokat, kísérleteznie kell a különböző identitási mintákkal (i. m.). Horváth Sándor nem sokat foglalkozik ezzel az identitással, pontosabban egy kétoldalú stratégiával próbálja elkerülni: *egyrészt* személyesít, egyedi élettörténeteket mesél el, *másrészt* az identitást felülről és kívülről megalkotott konstrukciónak tekinti. – (1) A „hippiséta” résztvevői konkrét egyedek voltak, akiket nem kötött össze semmiféle kollektív cselekvés. Herbert Blumer *Collective Behavior* című cikkében (1939) az emberi gyülekezetek négy formáját különböztette meg.³ Ezek közül számunkra most csak a harmadik és a negyedik a fontos. Az expresszív gyülekezetekben az érzelmek, a lelkesedés, a közösségi érzés játszik meghatározó szerepet, úgyhogy az emberek egészen más-képp viselkednek, mint más körülmények között. A cselekvő tömeg az emberek olyan gyülekezetéből áll, amely egy olyan eseményre irányul, amely belőlük rossz közérzetet vagy dühöt vált ki, és ezzel létrehoz egy cselekvési vágyat.⁴ A hippiséta így nagy valószínűséggel a negyedik csoportba sorolható. Azt lehet mondani tehát, hogy egy ilyen akció passzív módon viszonyul az identitáshoz, az identitás adott, most csak megnyilvánulási formát kap. Horváth Sándor ezt az identitást elvitatva a résztvevők *személyes és individuális* identitását mutatja be, nagy előszeretettel a család-történeteik alapján. „Nagy Kennedy családja sváb származású volt, és a nagyszüleinek nagy házuk volt Óbudán 1950-ig, amikor államosították, és a két alsó lakást utalták ki nekik. [...] Apja halála után édesanyja azt mesélte neki, hogy apját 1956 telén néhány napra elvitték [...], megfenyegették, s ezért lépett be a pártba. Anyja szerint ezzel függött össze az is, hogy a fiút 1956-ban állami gondozásba adták” (Horváth 2009: 40). „Kis Kennedy apját nem ismerte, kamaszkoráig anyjával élt, aki kertészként dolgozott. Közveszélyes munkakerülés miatt ellene is eljárást indítottak már, mivel az iparitanuló-intézet félbehagyása után nem ment el dolgozni. [...] A fiú [...] megpróbált Jugoszlávián keresztül Olaszországba szökni, sikertelenül” (i. m.: 46). „Szerzetes apja árukihordóként alkalmi munkát vállalt, anyja háztartásbeli volt. 1958 áprilisáig Sárváron éltek, ott végezte el az általános iskolát, majd beíraták a helyi gimnáziumba. [...] Budapestre költözésük után Szerzetes [...] már nem akart gimnáziumba járni. [...] Időszaki munkákat vállalt segédmunkásként a Teherautó-javító Vállalatnál, majd a Fővárosi Mértékutáni Cipőkészítő Vállalatnál, közben a Vasas utánpótlás csapatába járt focizni. Focista vagy műszerész szeretett volna lenni [...]” (i. m.: 49). Megannyi érdekes, színesebbnél színesebb történet. – (2) Ezek a fiatalok nem alkottak egyetlen közösséget, sőt még azt sem

3 *Casual, conventional, expressive és acting crowds.*

4 Dieter Rucht–Friedrich Niehardt: Soziale Bewegungen und kollektive Aktionen. In: i. m.: 536.

lehet mondani, hogy a hippifelvonuláson egyetlen tömeggé verődtek volna össze. Sokakat elítéltek, akik nem is vettek részt a felvonuláson. Itt lógott ki a lóláb, és vezette Horváth Sándort arra a gondolatra, hogy ezt az identitást a rendőrség vezényletével a tömegmédiára és a közbeszédre konstruálta meg. Így mondhatjuk: „A történet a Szabadság téren kezdődött, amikor 1969. július 8-án alkonyatkor a térre szirénázó rendőrautók érkeztek. Ezután a rendőrök összefogdostak néhány kamaszt, majd elkezdtek kikérdezni őket” (i. m.: 10). De igazából ebben a történetben még egy kicsit hátrébb lehet menni. A csoport (és különösen a „rendszerellenes szál”) megkonstruálásában döntő szerepe volt Seres Imre rendőr őrnagynak, aki egy „Bárány” fedőnevű ügynök jelentésére támaszkodott. „»F. hó 25-én [...] az Ifjúsági Park[ban] voltam, ahol a belvárosi hippi és beat fiatalok összegyűlnek, többségük nem dolgozik, hosszú hajú, rendetlen, mosdatlan külsejű, létszámuk 70–100 fő körül mozog. Valamilyen laza formában mindannyian ismerik egymást.«”⁵ Seres 1969. október 2-án kérte, hogy „Töröző” fedőnéven a „Nagyfa galerinek” dossziét nyithasson. A dosszié nyitása viszont megkövetelte egy rendszerellenes szál kidolgozását; a fiatalok így váltak a szocialista rendszer ellenségeivé. A szerző felkutatatta Seres Imre dossziényitási javaslatát, melyben a következő mondatok szerepelnek: „Az [...] összeverődött személyek között gyakorivá vált az ellenséges hangnemben való politizálás, rendszerünk és a Szovjetunió gyalázása, fasiszta nézetek hangoztatása, »Heil Hitler« és »Éljen Szállasi« fasiszta köszönési mód használata, antiszemita kijelentések és rendőrséget becsmérő megjegyzések” (idézi Horváth 2009: 27–28). Ezeket a vonásokat aztán a felvonulásba is belevetítették, azt állítva pl., hogy az *Erika* című dalt énekelték (valójában a *Lánc-lánc eszterlánc* és a *Sétálunk, sétálunk* című dalokat énekelték), ezenkívül a fasiszta köszönéseket „bizonyították”, végül megtalálták Szerzetes verseit, amelyek az akkori fogalmak szerint kimerítették az izgatás fogalmát. „Édes földem Magyarország / De megtört a rabszolgaság / Fejünk fölött vörös átok / Megtörjük ezt hippi srácok” (Horváth 2009: 48). 1969 decemberében került sor a perre: a fiatalok ekkor hallották először, hogy ők egy csoportot alkotnak, amelynek van neve (Nagyfa galeri), meghatározott struktúrája és rendszerellenes ideológiája. Horváth Sándornak könnyű dolga volt, amikor azt akarta bizonyítani, hogy a tanúvallomásokat manipulálták, mert az egyik vádlott (Kis Kennedy) visszavonta az előzetes vallomását, ami aztán másokat is fölbátorított.

(II. Az 1956-os forradalom árnyékában) A könyv talán legérdekesebb része annak a tézisének a kifejtése, hogy az ifjúsági szubkultúra kriminalizálása szorosan összefüggött

5 I. m.: 25 – „Seres Imrének komoly gyakorlata volt abban, hogyan kell galeritörténeteket konstruálni. Még százados korában éveken át jelentett neki a fentebb említett »Bárány« fedőnevű ügynök a »belvárosi«, majd a Moszkva téri galeriről [...]” I. m.: 26

az 1956-os forradalom örökségével, pontosabban annak sajátos kezelésével. Általánosan elterjedt vélemény szerint a Kádár-korszak legitimációja a hatvanas évek közepétől az 1956-os forradalom emlékének elfojtására épült. Az elfojtás azonban bonyolult dolog, nem azonos az egyszerű szőnyeg alá söprésrel, hanem állandóan „praktizálni” kell. És e praktizálás módja újra és újra érinti az illető esemény definiálását is. Az elfojtás praktizálása közepette tehát állandóan válaszolni kell arra a kérdésre, hogy *mi az*, amit elfojtani próbálunk. „A huligán szót a fiatalokra tömegesen 1956 után kezdték alkalmazni Magyarországon. Ennek oka az volt, hogy 1956 után megváltozott a fiatalokról szóló közbeszéd, ennek nyomán a fiatalok elitelendő csoportjai is új neveket kaptak [. . .]. Ebben a folyamatban kulcsszerep jutott a rendőrségnek, amely a párt utasítására meghatározta, hogy kit kell ellenségnek tartani.”⁶ A „huligán” fogalma persze kellően elmosódott volt ahhoz, hogy funkcionálisan jól lehetett alkalmazni. A fogalomnak talán három komponense volt: *a)* nyugati befolyás alatt áll, beat- és rockzenét hallgat, esetleg tud angolul; *b)* erőszakra hajlamos, olyan „kulturális termékek” iránt vonzódik, amelyekben nagy szerepet játszik az erőszak (filmek, képregények); *c)* átértelmezi a társadalom domináns idő- és térhasználati normáit, vagyis vonakodik elfogadni a munkaidő és a szabadidő társadalmilag szabályozott ritmusát, és megpróbálja megteremteni a társadalmi együttélés köztereit. – Ezeknek a kritériumoknak épp az ellenkezője uralta a késő szocializmus normalizált világát, amit általában a „szocialista erkölcs” fogalmával próbáltak megragadni. A huligán volt a szocialista erkölcs *megtestesült* ellensége, a veleváló leszámolás hozzátartozik a szocializmus építéséhez. „A galerik elleni első nagy hadjáratot a Budapesti Rendőr-főkapitányság 1960–1961-ben indította, melynek során több tucat úgynevezett területi alapon szerveződött galerit számoltak fel. [. . .] Az egyes galerik felszámolásáról készített összefoglaló jelentések felettébb hasonlítanak egymásra az egyes galerik keletkezéstörténetének ábrázolásában” (Horváth 2009: 70). Lehet, hogy hasznos lett volna elemezni ezeket a dokumentumokat, azt a tézist szemléltetendő, hogy a galeriket a rendőrség egy előre megadott forgatókönyv szerint konstruálta meg. A szocialista erkölcs kutatása a popularizált ideológiai kultúrában fontos szerepet játszott, a tananyagok állandó témája volt, kutatások szerveződtek köré stb. Most Huszár Tibor 1983-as monográfiájából idézek: „Az erkölcs a társadalmi kapcsolatok kiegyensúlyozottságának fontos tényezője, s ennyiben funkciója a status quo tartósítása. De ez csak az egyik feladata. A szocialista erkölcs egyidejűleg állagörző és kritikai. A *legyen*

6 I. m.: 53. – A „huligán” szó eredetileg két ír komikus dalában született meg 1898-ban, és ettől kezdve a problémás fiatalok jellemzésére szolgált. A fogalomnak persze voltak ekvivalensei, mint pl. a jampec. Magyarországon a jampec inkább az ötvenes években volt a „közbeszéd” meghatározó alakja, aki a sztahanovista élmunkás diametrális ellentéte volt. A jampec aztán az ötvenes évek közepe táján lassan elvesztette diabolizált karakterét. „1954-re a jampec már korántsem volt az ellenség félelmetes alakja, sokkal inkább akár önmagától is eltűnő jelenségként ábrázolták” (i. m.: 63.).

a szocialista tudat történelmi sajátosságaiból következően kettős értelemben is megelőzi a *létezőt*: nemcsak a kívánt magatartásformát előlegezi a követelmény kinyilvánítása, hanem azoknak a viszonyoknak az előlegezhető tökéletesebb alakzatát is, amelyeknek e jövőre orientált értékek, eszmények a kifejezői” (Huszár 1983: 509). Íme a transzcendáló mozzanattól megfosztott társadalom; világos, hogy itt minden a status quo védelméen múltott. A status quo védelmében a társadalom széles rétegei részt vettek: a tömegkommunikációs eszközök terjesztették a huliganizmusban rejlő veszélyek képét, az olvasók olvasói leveleket írtak stb. Kialakult a közgondolkodásnak az a toposza, amely jövőt – a szocialista jövőt – féltette az ifjúságtól, pontosabban annak huliganizmusra hajlamos részétől. Mélyen egyetértek Horváth Sándorral abban, hogy e folyamat kiindulópontja és mozgatója a rendőrség volt. (Persze voltak hasonló feladatokat ellátó más fontos intézmények is: mindenekelőtt az állami gondozás és az ifjúságvédelem intézményei. „Az ifjúságvédelem összekapcsolódott az ifjúság megbélyegzésével és a közbeszédben deviánsnak ítélt tulajdonságainak hangoztatásával” [Horváth 2009: 76]. Így alakult ki az *ifjúsági probléma* – mint a társadalmat foglalkoztató nagy kihívás.) A rendőrség a maga által gerjesztett képet tehát ráterítette (rá tudta teríteni) a társadalom egészére. De mégis volt egy elem, amelyet fenn tartott magának: ez az 1956-os forradalom kapcsolatba hozása az „ifjúsági problémával”. 1956 után, pontosabban a megtorlások közepette vagy azok után, az ötlet szinte kézenfekvőnek tűnik. Egyik legeslegesítő megfogalmazója Huszár Tibor volt, aki már 1956 őszén (a forradalom előtt) egy DISZ-vezetőségi ülésen a következő javaslatot tette: Létre kellene hozni egy olyan internátust, „mely börtön helyett a züllés útjára lépett gyerekek nevelésével foglalkozna. [...] Egy kb. ezer-ezeröttszáz létszámú Makarenko-telep felállítása nagyban segítené a kérdés megoldását. A most felszabaduló laktanyák egyike minimális befektetéssel alkalmas lenne e célra” (idézi Horváth 2009: 76). 1958-ban az Országos Rendőr-főkapitányság kiadott egy jogszabálygyűjteményt, amely a huliganizmus és a galerik elleni harc alapja lett: „... az ellenforradalom bomlasztó erkölcsi hatása különösképpen a gyermek- és fiatalkorúak körében volt nagymérvű. Közülük sokan részt vettek az ellenforradalomban, és számos esetben fegyveresen, bandákba verődve fosztogattak” (Horváth 2009: 65). Ezt megelőzően 1956 végén a belügyminiszter első helyettese a következőket írta: „Az ellenforradalmi demagógia [...] nagymértékben befolyásolta a fiatalkorúakat. Ennek következtében sikerült a fiatalok egy részét az ellenforradalmi célkitűzések szekértolóiaként felhasználni.”⁷⁷ Így lassan a rendőrkapitányságok bűnüldözési osztályán belül elkülönítették az ifjúsággal foglalkozó részleget, amely majd a KISZ-szel együttműködve közös felderítési razziaikat szervezett. A rendőrség így sajátos értelemben folytatta az 1956-os forradalom leverését. Ennek következtében a forradalom maga is kriminalizálódott, mintha csak

7 Uo. (Érdemes felhívni rá a figyelmet, hogy a „szekértoló” kifejezés a Rákosi-rendszer legsötétebb éveiből származó zsargon egyik kedvelt kifejezése volt.)

a „megtévedt fiatalok” akcióiról lett volna szó; ugyanakkor a Kádár-rendszer a maga ifjúságát állandó veszélyforrásnak tekintette, és ezért megpróbálta szigorú ellenőrzés alá vonni. Az *ifjúsági probléma* azt jelentette, hogy a rendőrség egy állandó akcionista beállítottságot vett fel az ifjúsággal szemben. Huszár Tibor ezt nem elvileg ellenezte, hanem a nyolcvanas évek elején már úgy vélte, hogy élességét és keménységét valamelyest tompítani lehetne: „A »berendezett szocializmus« a mindennapjaiban nem verbalizáló forradalmiságot, hanem az [...] *érdemi reformok megvalósításához nélkülözhetetlen elvszerűséget, állhatatosságot, türelmet igényel*” (Huszár 1983: 509). Próbáljunk olvasni a sorok mögött: a „berendezett szocializmus” azt jelenti, hogy az 1956 körüli küzdelem eldőlt; a Kádár-rendszer megnyerte a forradalom elleni harcot, a legitimációja most már azon múlik, hogy végre tudja-e hajtani a megfelelő reformokat. Az akcionizmus mintha szemben állna a reformok szellemével. (Persze a reformokhoz nem elvszerűsége volt szükség – az elvszerűség a pragmatikus reformok egyik legnagyobb ellensége volt.)

(III. *A megteremtett identitás elfogadása*) „A történet a Szabadság téren kezdődött, amikor 1969. július 8-án alkonyatkor a térre szíréházó rendőrautók érkeztek. Ezután a rendőrök összefogdostak néhány kamaszt, majd elkezdtek kikérdezni őket. Ekkor fogtak bele a fiatalok és a rendőrök abba, hogy történetet és eseményt konstruáljanak utólagosan néhány hétköznapi cselekvésből és történésből, amelyek – nézőpontjuktól függően – fontosnak számíthattak mind a hatalom képviselőinek, mind a fiataloknak” (Horváth 2009: 10). Ahhoz, hogy az identitások megkonstruálásra kerüljenek, először is egy eseményt kellett megkonstruálni. A fiataloknak nem volt egy előzetesen adott identitása, a büntetőeljárás alatt kezdték a felkínált identitás elfogadását. Így egy meglehetősen furcsa és merész képhez jutunk: nemcsak a rendőrség, a hozzá kapcsolódó intézmények, a tömegmédiák dolgoztak az esemény megkonstruálásán és az identitás kijelölésén, hanem maguk a fiatalok is. Egy furcsán megszervezett, kívülről létrehozott lázadás körvonalai kezdenek kibontakozni. Horváth Sándor így egy furcsa és érdekes választ ad arra a kérdésre, hogy volt-e Magyarországon a hatvanas években ifjúsági lázadás? Volt, mivel a hatóság megkonstruálta; de ez a megkonstruált lázadás furcsa módon a status quo fenntartását szolgálta. Most még egy lépés van vissza: a „lázádnak” ezt az identitást el kellene fogadniuk. Ez már tulajdonképpen a perben elkezdődött; véleményem szerint ezért a vallomásokat érdemesebb lett volna alaposabban elemezni. Majd a visszatekintések: Horváth Sándor negyven évvel később felkutatja az akkori szereplőket, és interjúkat készített velük. De ezeket az interjúrészeket általában már eleve egy kommentár kontextusában ismerteti. Ilyen a következő részlet is, amely egy Nagy Kennedyyel 2009-ben készített interjúból származik: „Emlékei szerint imádta a Nagyfát. Mintha az jelképezte volna számára a bezártságot a több éves intézeti bezártság után. Zene, társaság, fiatalok, és mindössze néhány rendőr,

akik, mint egykor a nevelők, néha megverték őket. A hatvanas évek végén számára Budapest a szabadságot jelképezte, még akkor is, ha néha az utca a rendőrök jelenlétével átalakult nevelőintézet⁸ (i. m.: 42). Ha ezt a részletet megpróbáljuk értelmezni, akkor mindekenélőtt az tűnik fel, hogy az akkori szereplők a szabadságvágy és az autonómiára törekvést állítják mindenek fölé. A dolog így persze eléggé elvont lesz. Az Indiánnal készült interjút Horváth már idézetként adja vissza: „Végül is mitől volt nagy az 1960-as évek ifjúsága? Attól, hogy volt ideológiája, volt költője, volt írója és volt ideológusa. Néhány ilyen említsek, irodalomból Salinger *Zabhegyező*. Olvastam ezeket akkoriban” (i. m.: 226). Az első interjúba Horváth kétszer is beleiírja a rendőrséggel kapcsolatos megjegyzéseit. Most nézzük a másodikat: a szabadság, amiről a hős beszél, igazából nem létezett, csak egy szabadtéri nevelő otthonként, amelyben a nevelők helyét a rendőrök foglalták el. Mit lehetett volna mondani a második vallomásra? Először is a megkérdezett nyilvánvalóan azt karja mondani, hogy a hatvanas évek ifjúságának volt egy átfogó generációs kultúrája. De az előbbi kommentár szellemében azt lehet mondani, hogy sem költője, sem írója, sem ideológusa nem volt. Legalábbis Magyarországon nem. Ahogy a rendőrség állandó jelenléte illúzióvá tette a szabadságot, úgy a cenzúra intézményei a generációs kultúrát tették semmissé. Egyszer csak érthetetlenül állunk az előtt a kérdés előtt, hogy hogyan juthattak be Magyarországra a hippie és a beatkultúra dokumentumai. 1967-ben jelent meg először Sükösd Mihály válogatásában az *Üvöltés* című gyűjteményes kötet.⁸ Nem értjük, hogy jelenhettek meg pl. Norman Mailer következő sorai: „Ha a 20. századi ember sorsa az, hogy serdülőkorától fogva az idő előtti megöregedésig a halállal éljen együtt, nos, akkor az egyetlen életben tartó válasz: elfogadni a halál feltételeit, és mint állandóan fenyegető veszéllyel élni együtt a halállal, *kiszakadni a társadalomból, gyökértelenül élni, felfedező útra indulni az én lázadó ösztöneinek feltérképezetlen birodalmába*. Röviden: akár bűnöző az ember, akár nem, elhatározza, hogy bátorítja magában a pszichopátát, felkutatja a tapasztalatának azt a területét, ahol a biztonság unalom, tehát betegség, és a jelenben él, az óriás jelenben, ahol nincs se múlt, se jövő, se emlék, se terv a jövőre [...]”⁹ Lehet persze, hogy a Nagyfa galeri tagjai annak idején erről nem is hallottak, mert nem volt semmiféle intellektuális érdeklődésük, lehet, hogy ezek a művek egy egészen más réteghez jutottak el stb. Most egy pillanatra tegyük félre a bekerülésre vonatkozó kérdést, és inkább a tova gyűrűző hatásra figyeljünk. Horváth Sándor azt szeretné bizonyítani, hogy ez az esemény és a nyomában megkonstruált identitás döntő volt a résztvevők további élete számára.

8 *Üvöltés*. Vallomások a beat-nemzedékről. Európa Kiadó, 1982 (harmadik kiadás). Kiemelés tőlem: W. J.

9 I. m.: 20–21. Az idézet *A fehér néger* című könyvből származik, amely eredetileg 1957-ben jelent meg, fordította: Sz. Kiss Csaba.

– A rendőrök később megpróbálták a megfélemlített „lázdókat” beszervezni. Horváth beszámol a Rákóczi úti Mackó büfé egyik pincérnőjéről, aki „Énekes” fedőnéven írta jelentéseit. „1972. augusztus 23-án adott jelentése szerint a Nagyánál találkozott Kacsával is, akit külön érdemesnek tartott a kiemelésre. Seres felbátorodott, és egészen 1975-ig az Ifjúsági Parkhoz irányította »Énekest«. 1975-től azonban már nem Seres Imre volt »Énekes« tartótisztje, az őrnagy pályájáról a dossziéból nem értesülünk. »Énekes« 1975 után egyre ritkábban jelentett, ráadásul a galeri diskurzus sem élte már virágkorát, így más típusú jelentéseket vártak el tőle” (Horváth 2009: 198). Ennél sokkal érdekesebb Hippi Ancsa története, aki ismerte a társaság nagy részét, de a felvonuláskor már börtönben ült, és a saját szabadulása érdekében hajlandó volt vallani a társaság több tagja ellen. „Egyike volt azoknak a lányoknak, akik a hivatalos szövegek és a rá visszaemlékező barátai szerint a »bandához« tartozott. A magatartását értelmező sémák mögött olyan sztereotípiák húzódtak meg, amelyek meghatározták még a Nagyfa galeri tagjaként emlegetett fiatalok világlátását is” (i. m.: 220). Az életformáját az egyik nevelője így jellemezte: „Teljesen gátlástalanul éli szexuális életét a galeri törvényeinek megfelelően. Mértéktelenül iszik, feltehetően kábítószerhez is jutott. Ő ezt »hippi örvöngésnek« nevezte” (i. m.: 209). Indián a Kék fény című műsorban (átvéve a felkínált sztereotípiákat) elítélően nyilatkozott az ilyen lányokról. Ancsát a hetvenes évek elején beszervezték, ő volt az első, aki Nagy Kennedyről jelentett. „Nagy Kennedy nem tudta, hogy Ancsa jelentett róla. Elmondása szerint, akik börtönben politikai foglyok voltak, azokat mind igyekeztek szabadulásuk után beszervezni, de ő nem akart együttműködni a hálózattal, ezért rendőri felügyelet alá helyezték. [...] Nagy Kennedy néhány évvel ezelőtt összefutott Ancsával az utcán. Egymás nyakába borultak, és úgy emlékszik, hogy Ancsa azt mesélte, időközben férje és gyerekei lettek.”¹⁰ Ezzel úgy tűnik, a kör bezárult: a rendőrség és a lázdók szakadéka betemetődött, a lázdók maguk

10 I. m.: 224. – Horváth tulajdonképpen még két jellegzetes életpályát mutat be: (1) Az egyik a társadalomba integrálódni nem tudó kívülállóé: Kacska a hetvenes években házasságot kötött, született egy kislánya, de elvált, és egyre inkább a fogyasztói társadalom ellensége lett. Egyre többet rajzolt, elsősorban Dalí stílusában. 1984-ben több mint fél évet az NSZK-ban töltött, akkor készült róla az utolsó állambiztonsági jelentés. A rendszerváltozás után sokat utazott, Barcelona volt a kedvenc városa, itt halt meg 2004-ben. „Valószínűleg tömegsírba temették. Lányát a Külügyminisztérium értesítette haláláról, és egy bőrdömbben megküldték, ami Kacska után maradt” I. m.: 238 (2). A másik életpályája Indiáné, aki a hippidentitását egy nacionalista identitás felé hosszabbította meg. Egy 2006-os interjúban a következőket mondta: „Ha elfogadjuk azt, hogy Magyarország 1100 éve, István király óta, a kereszténység és ennek a reformációnak a keretén belül lett az, ami lett, és annyi külső horda megpróbálta szétforgácsolni, hál istennek ez nem sikerült, helyel-közzel ideértem Trianont, de most ne menjünk bele mélyen a politikába.” I. m.: 226 Az állampárt is egy ilyen hordaként jelent meg, amely az országot egy zsákutcába futtatta.

is az elnyomók közé léptek. A harc ide vezetett: a rendőrség mintegy beléptette a saját szervezetébe a lázadókat. Ebben az értelemben beszélhetünk *Kádár gyermekeiről*. Ezek után némi meglepetést okoznak a könyv összegzésének következő sorai: „A Kádár-kor egyik kulcskérdése volt, hogy képes-e olyan generációkat teremteni, amelyek a rendszer bázisaiként szolgálhatnak. Ezért a hatalom különböző szintjei mindent megtettek annak érdekében, hogy felügyeljék és befolyásolják a fiatalok szocializációjának folyamatát” (Horváth 2009: 241). Ezt láttuk, a folyamat véget ért. De a folytatás igazi meglepetés: „Mégis – úgy tűnik – a hatalomhoz és a hivatalos ideológiához hű fiatal generáció létrehozása kudarcot vallott, még akkor is, ha a fiatalok különböző csoportjai más-más értékek mentén élték meg a korszak mindennapjait” (uo.). Ha a szocializmus építésének valóban központi kérdése az ifjúság megtörése (integrálása), akkor a könyv elemzései alapján a rendszerváltás teljesen képtelen lett volna.

(*IV. Elméleti és konstrukciós problémák*) A könyv elemzései tulajdonképpen nem is két, hanem három síkon mozognak: az első síkon a konkrét eset bemutatása, a második síkon a Kádár-rendszer vagy a késő szocializmus elmélete, és végül a harmadikon a társadalmi integráció általános elmélete helyezkedik el. A konkrét esetről sokat beszéltünk; a Kádár-rendszer elemzése először úgy jelenik meg a könyvben, mint amely a konkrét eseményeknek csak a kontextusát adja, de aztán az embernek az az érzése, hogy itt tulajdonképpen a késő szocializmus átfogó társadalomelmélete bontakozik ki. A konkrét esetnek csak azt kell demonstrálnia, hogy a késő szocializmusnak szüksége volt a lázadó fiatalok konstrukciójára, de csak azért, hogy azt maradéktalanul magába integrálja. Így konstruálta meg a késő szocializmus a maga társadalmi realitását. A harmadik szint valóban csak utalásként jelenik meg; nincs támpontunk arra, hogy a szerző ennek a képnek a késő szocializmuson túlmutató jelentőséget szeretne adni. Így a diktatúra az, amely integrálja a lázadó potenciált, de itt egy olyan lázadó potenciálról van szó, amely nem valamiféle autonóm individuális vagy társadalmi életnyilvánítás, hanem fölülről szerveződik meg. De mégis van abban némi veszély, hogy egy olyan univerzális elv alapján érveltünk, amelynek tovaggyűrűző hatása lesz. Ez az elv a következő: a lázadási potenciál sohasem a semmiből jön létre, hanem mindig bizonyos közvetítési folyamatok eredménye. Ezeket a közvetítési folyamatokat Horváth Sándor a közbeszédhez köti, ami a diskurzusok sajátos lefordítása akar lenni. A közbeszéd (és a diskurzusok) elmélete itt azonban túl szűk fogalom, és ráadásul van benne egy fontos kettősség is. Horváth Sándor tulajdonképpen azt akarja mondani, hogy a késő szocializmusban a lázadási potenciált, nem egy társadalmi, hanem egy államilag szervezett diskurzus generálta. Így kaphatott középponti szerepet a rendőrség, amely a tömegmédiákon keresztül (*Kék fény, Magyar Ifjúság*, különböző lapok olvasói levelei stb.) a széles lakosság lojalitását is meg tudta

szerezni. Azt lehetne tehát mondani, hogy ez az államilag szervezett diskurzus csak a szocializmusra (vagy a késő szocializmusra) érvényes. A lázadási potenciál egyébként lehet mindenütt *társadalmi* folyamatok konstitutuma. De tulajdonképpen Horváth még ezen belül is egy speciális mondanivalóval rendelkezik, amely az ifjúság vagy az élettörténet szociológiáján belül helyezkedik el. Az „ifjúság” nem tekinthető biológiai fogalomnak, nincsenek konstans adottságai, hanem ezek mindig szociális konstruktumok.¹¹ A nagy különbség az, hogy az ifjúságfogalom döntő eleme a diktatúrában állami, míg minden más esetben szociális képződmény. – Azt javaslom, hogy most tekintsünk el ettől, és azt vizsgáljuk meg, hogy a könyv szociológiai koncepciója a késő szocializmus vonatkozásában helytálló-e. Vagyis láthatjuk-e ebben a könyvben a késő szocializmus egy újfajta szociológiai elméletének megteremtését. Mint említettük, a könyv a hétköznapi élet több szegmensét is érinti, de a korábbi könyv (*Mindennapok Rákosi és Kádár korában*) tematikáját lényegesen beszűkíti. Ha a fejezetcímeket nézzük, akkor itt csak a szocializmus fogyasztói társadalmára jelenik meg. Mielőtt rátérnék ennek a részleteire, azt szeretném kiemelni, hogy a rendőrségből kiinduló elemzés a mindennapi élet végzetes leszűkítéséhez vezet. A rendőrség és a társadalom között tulajdonképpen az ifjúságvédelem teremti meg a kapcsolatot. „A szocialista korszak története különösen alkalmas a tablószerű megjelenítésre, mivel a korszak uralkodó elbeszélésmódja folytonosan az élményalapú kollektív emlékezetre reflektál.”¹² Meglehet, hogy Horváth Sándornak igaza van, a baj csak az, hogy eddig a korszak uralkodó elbeszélésmódjaként az ellenség megkonstruálását és legyőzését jelölte meg. A fogyasztás jelentősége, és ennek állandó hangsúlyozása valóban a rendszer önképéhez tartozott. Ehhez most csak két fontos adalékot szeretnék nyújtani: (1) Az 1956 utáni gazdaságpolitika döntő eleme volt az erőltetett iparosítás feladása, a beruházási hajszák megállítása, a fogyasztás támogatása. A rendszer hivatalos ideológusai azt szerették volna, ha az emberek érzik a Rákosi-rendszerrel való eltávolodást. (2) A rendszer legmagasabb szintű legitimitációját képviselő politikaigazdaságtan-tananyagokban a szocializmus gazdasági alaptörvényeként a szükségletek egyre magasabb szintű kielégítése jelent meg. De milyen szükségletekről van szó? A hatvanas években elkezdődött szükségletelméleti

11 „Az ifjúság egy társadalmilag intézményesített és belsőleg differenciált életfázis, amelynek a lehatárolása és kiterjedése, valamint a lefolyása és a karaktere lényegében társadalmi (társadalmi-strukturális, politikai, kulturális, jogi, intézményes) feltételek és befolyások által meghatározott. Az ifjúság nem egy homogén élethelyzet vagy társadalmi csoport, hanem különböző, történetileg változó, társadalmilag egyenlőtlen és nemek szerint különböző ifjúságokat fog át” (Scherr 2009: 24–25). – Van annak is egy bizonyos irodalma, hogy ez a konstrukció az utóbbi időben újra átalakul. Lásd a magyar nyelvű irodalomból: Somlai–Bognár–Tóth–Kabai (2007).

12 Horváth (2009: 124). – Lásd ehhez Tóth (2004: 357–386).

kutatások rögtön kimutatták, hogy a „szükségletek” rendkívül képlékeny fogalmat alkotnak:¹³ nagyon is függenek egy kulturális-társadalmi miliőtől, és ki vannak szolgáltatva a manipulációnak. Fehér Ferenc, Heller Ágnes és Márkus György az ausztráliai emigrációban éppen arról írtak, hogy a szocializmus középponti mozzanata a szükségletek felett gyakorolt diktatúra (Fehér–Heller–Márkus 1991). Vagyis a rendszer megpróbálta megmondani, hogy milyen szükségletei vannak/legyenek az embereknek. Ez persze nem sikerülhetett tökéletesen, ezért az ideológia újra és újra elindította a „kispolgárosodás” ostorozását.¹⁴ – „A szocialista korszakra [...] emlékező közösségek számára a korabeli fogyasztáshoz és annak kultikus tárgyaihoz kapcsolódó történetek identitásképző jelentéssel bírnak.”¹⁵ Ez a mondat már egy egész más kontextusban áll: a késő szocializmus minden gazdasága végső soron hiánygazdaság volt. Ez a tapasztalat hozzátartozott az emberek mindennapi életéhez: a háziasszonytól a munkásokon és a művezetőkön át a vezérigazgatókig. A hiány átfogta a fogyasztást és a termelést. De ezt az összekapcsolást még legitimálhatta az a marxi gondolat, hogy „minden termelés fogyasztás.” Így a hiány a fogyasztás speciális kategóriájaként jelenhetett meg. A fogyasztás bizonyos tárgyainak beszerzése a hiánygazdaság közepette vált eseménnyé és az identitás részévé. Persze itt különbséget kell tennünk a különböző fogyasztási tárgyak között. Identitásképző erővel általában a kulturális javak (könyvek, lemezek), vagy az azok megszerzéséhez kötődő lehetőségek rendelkeztek (pl. az utazások). – Horváth Sándor megpróbálja a fogyasztásszociológiai exkurzust valóban releváns háttérre tenni: „Amikor a Nagyfa galeri tagjainak tartott fiatalok végigvonultak a Váci utcán, akkor olyan tablót táruult eléjük, amely nem csupán a szocialista állam fogyasztással kapcsolatos célkitűzéseit foglalta magában, hanem azokat a korlátokat is, amelyek a piacgazdaság hiányából fakadtak” (Horváth 2009: 125 – kiemelés tőlem: W. J.). A kérdés csak az, hogy a könyv alaptézisének szellemében lehet-e mindkét oldalt a diskurzus által meghatározottnak tekinteni. A szerző mintha igenlő választ adna erre a kérdésre. „A fogyasztás kritizálására és a fogyasztás éltetésére is lehetett érveket találni a korabeli hivatalos diskurzusban” (i. m.: 139). A rendszer ideológiájának nem volt egyértelmű válasza a fogyasztás kihívására; most jelenik meg az az alapvető belátás, hogy még egy hatalom által irányított diskurzus is lehet ellentmondásos. (1) „A sajtó az 1960-as

13 Lásd ehhez Heller Ágnes számos tanulmányát. A nemzetközi szakirodalomból lásd Marianne Gronemeyer: *Die Macht der Bedürfnisse. Reflexionen über ein Phantom*, rowohlt's enzyklopädie, 1988.

14 A legjelentősebb esemény ebben az összefüggésben a „frizsiderszocializmus”-vita volt, de ide sorolható a „kicsi vagy kocsi” alternatívájáról szóló diskurzus. Ennek kései virághajtása Láncki András megállapítása: „Az 1920-as évektől megfigyelhető szexuális lázadás nemcsak a hatalom, nemcsak az erkölcsi rend ellen irányult, hanem a természet ellen is” (Schmid, [2008: 300]. Kiemelés tőlem: W. J.)

15 Horváth (2009: 124). – Lásd ehhez Tóth (2004: 357–386).

évektől előszeretettel jelenítette meg vállalható életcélként a tárgyak beszerzését és fogyasztását.¹⁶ (2) Ezzel szemben a kispolgári életeszmény éltetésének minősítették a fogyasztást, a „bőség társadalmát”, az *Új Írás*ban elindult, később »frizsiderszocializmus« néven híressé vált 1961–1962-es vitában (uo.). Ebben az esetben azonban – véleményem szerint eredetileg nem két diskurzus áll egymással szemben, hanem egy diskurzus, és annak a tapasztalatban megjelenő korlátai. – A késő szocialista társadalomban alapvetően kétféle társadalmi diskurzus zajlott: egyrészt az „ifjúsági probléma” megfogalmazása és kezelése, amelyet persze a szabadság játéktereinek felülről való meghatározásaként is értelmezhetünk, másrészt a szocialista fogyasztói társadalomra vonatkozó diskurzus. Horváth elemzéseiből egyértelműen az következik, hogy a diskurzus szabályozása az előző esetben jóval sikeresebb volt, mint az utóbbiban. És ebben valószínűleg igaza is van: a fogyasztással kapcsolatos ambivalenciából nőtt ki a gazdaság megreformálásának egész kísérlete, a szocialista piacgazdaság megteremtésére vonatkozó erőfeszítések. Horváth megközelítéséből így új fény vetül arra, hogy miért jellemzi ezt az egész folyamatot – a hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évek közepéig – az állandó nekirugaszkodás és megtorpanás sajátos dinamikája. Talán azért, mert az ideológiai vezetés sohasem tudta végleg eldönteni, milyen álláspontot foglaljon el a „fogyasztás támogatása” és a „kispolgári veszély” hangoztatása között. Utólag már nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a reformok következetes végigvitele stabilizálta vagy megbuktatta volna a rendszert. (A reformközgazdászok tulajdonképpen mindig az előbbi mellett érveltek, a hatalom konzervatív birtokosai pedig az utóbbitól féltek.¹⁷) Mindenesetre a gazdasági változás kísérletei nem tudták a rendszert alapvetően destabilizálni, így csak a másik lehetőség maradt: „... a hatalomhoz és a hivatalos ideológiához hű fiatal generáció létrehozása [mégis] kudarcot vallott [...]” (Horváth 2009: 241). Ezt azonban nem lehet magyarázni a hatalom által vezényelt, maradéktalanul sikeres diskurzussal. A gyanúnk az, hogy itt is valami olyasmi történt, amit Horváth a jóléti diskurzus kapcsán leírt: a diskurzusok még egy diktatúrában sem lehetnek homogének, és a felülről való irányítás sikere így mindig kérdéses. De ezzel természetesen csak egy társadalmi változás lehetőségét lehet megteremteni, a szükségesség elemzéséhez egy újabb történetet kellene elmesélni.

16 Uo. – „Az Esti Hírlap 1959-es körkérdésére (»Milyennek képzelsz egy napot 1969-ben?«) tizenhat éves ipari tanuló lányok valós vagy fiktív válaszaiban rendre megjelennek a fogyasztási tárgyak, mint a boldogság áhított kellékei [...]” (uo.).

17 Lásd pl. Szegő (1983a) és Szegő (1983b). Válaszként lásd Antal (1983), és Antal (1988).

IRODALOM

- Antal László (1983): Konceptiózus vádirat – bizonyítás nélkül. In: *Medvetánc*, 2–3.
- Antal László (1988): Piacgazdasági reformot vagy „igazi” szocialista reformot? In: *Tervgazdasági Fórum*, 4.
- Basaure, Mauro – Reemtsma, Jan Philipp – Willig, Rasmus (szerk.) (2009): *Erneuerung der Kritik. Axel Honneth im Gespräch*, Campus Verlag.
- Bereményi Géza (2008): A hatvanas évek. In: uő: *150 dalszöveg Cseh Tamás zenéjére*. Napkút Kiadó.
- Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György (1991): *Diktatúra a szükségletek felett*. Cserépfalvi Kiadó.
- Gyáni Gábor (2008): Előszó. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- Heinz, Walter R. (2003): Der Lebenslauf. In: Hans Joas (szerk.): *Lehrbuch der Soziologie*. Campus Verlag.
- Horváth Sándor (2009): *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- Huszár Tibor (1983): *Erkölc és társadalom*. Kossuth Könyvkiadó.
- Scherr, Albert (2009): *Jugendsoziologie. Einführung in Grundlagen und Theorie*. VS Verlag für Sozialwissenschaften. Wiesbaden.
- Schmidt Mária (szerk.) (2008): *Dimenziók éve – 1968, 2008. május 22–23-án Budapesten rendezett nemzetközi konferencia előadásai*. XX. Század Intézet.
- Somlai Péter – Bognár Virág – Tóth Olga – Kabai Imre (2007): *Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről*. Napvilág Kiadó.
- Sükösd Mihály (szerk.) (1982): *Üvöltés. Vallomások a beat-nemzedékről*. (Harmadik kiadás) Európa Kiadó.
- Szegő Andrea (1983a): Érdek és gazdasági intézményrendszer. In: *Valóság* 1983/6.
- Szegő Andrea (1983b): Gazdaság és politika, érdek és struktúra. In: *Medvetánc*, 2–3.
- Tóth Eszter Zsófia (2004): A fogyasztás ábrázolása a munkások és munkásnők élet-út elbeszéléseiben. In: *„Hatvanas évek” Magyarországon*. Szerk.: Rainer M. János. 1956-os Intézet.